

M. Dubbelman, Giessenburg

Conflicten in de kerk

Alleen Lukas is bij mij. Haal Markus op en breng hem met u mee, want hij is voor mij van veel nut voor de ambtelijke bediening.

2 Timoteüs 4:11

Wie is Markus? Is het een goede vriend of een warme collega? Paulus heeft hem blijkbaar nodig voor het zendingswerk waar hij mee bezig is.

Bovenstaande tekst blijkt een ontroerende zin, want in het verleden was het wel anders. In Handelingen 12 wordt Markus (zijn volledige naam is Johannes Markus) voor het eerst genoemd. Hij gaat namelijk mee op zendingsreis met Paulus en Barnabas (vers 25). Dat is echter geen succes. Ze zijn nog maar net op weg of Markus ziet het niet meer zitten. Hij gaat terug naar huis en laat Paulus en Barnabas alleen (Hand. 13:13). Paulus is flink teleurgesteld in Markus en wil hem daarom, enige tijd later, niet opnieuw meenemen op zendingsreis (Hand. 15: 36-39). De ervaring heeft Paulus immers geleerd dat Markus niet te vertrouwen is. Barnabas ziet het echter anders. Hij heeft wel vertrouwen in Markus en wil hem nog een kans geven. Het meningsverschil loopt zo hoog op dat er een conflict ontstaat tussen Paulus en Barnabas. Hun langdurige samenwerking wordt zelfs verbroken en hun wegen scheiden: Paulus gaat verder met Silas; Barnabas gaat verder met Markus.

Wie had er gelijk? Was Barnabas te goedgelovig, of was Paulus te zwart-wit? De Bijbel geeft daar geen antwoord op. Wel lezen we dus jaren later dat Paulus over deze Markus schrijft dat hij snel naar hem gebracht moet worden. Hij kan hem niet missen. Er blijkt geen conflict meer te zijn.

Het eerste wat opvalt is dat grote dienstknechten van God, zoals Paulus en Barnabas, ook conflicten kunnen krijgen. Deze mannen, die zo vervuld waren met de Heilige Geest, lukt het niet om dit conflict als broeders uit te praten. Ze moeten zelfs hun langdurige samenwerking verbreken, omdat ze het niet kunnen oplossen. Vaak hebben we een te rooskleurig beeld van de eerste christenen. Daar zou alles nog krachtig en volmaakt zijn. De Bijbel geeft echter een genuanceerder beeld. Jezus redt zondaren en zijn gemeente bestaat uit "geredde zondaren". Toen, en ook nu.

Het tweede wat duidelijk wordt is dat 'groeien in het geloof' blijkbaar tijd kost. Ondanks de krachtdadige bekeringen van Paulus en Barnabas komt er toch dit conflict. En ze komen er op het moment zelf niet uit. Hoe hebben ze later op dit conflict teruggekeken? Zouden ze elkaar excuses hebben aangeboden? Misschien heeft Barnabas gezegd: "Ik besefte later

Inhoud

Meditatie 135

Dr. M. Dubbelman, Giessenburg

Bonhoeffers brieven aan broeders in de verstrooiing (I) 136

Arthur Alderliesten, Culemborg

Italië, een voorbeeld voor Nederland?! 139

Dr. H. Klink, Hoornaar

Gruwel der verwoesting... 141

Drs. M.A. Aalders, Bussum

Syrië 142

Dr. H. Klink, Hoornaar

Een woord van C.S. Lewis (1898-1963)

Mik op de hemel en je krijgt de aarde 'op de koop toe'; mik op de aarde en je krijgt geen van beide.

dat je eerst weer wat vertrouwen had moeten krijgen in Markus, ik had niet zo moeten aandringen." Misschien heeft Paulus gezegd: "Ik had niet zo scherp moeten zijn en Markus een tweede kans moeten geven." De Bijbel beschrijft het niet, maar duidelijk is wel dat ze later niet meer dezelfde waren als vroeger.

Het derde wat opvalt is dat Paulus niet te trots is, om er duidelijk bij te zetten dat Markus hem van veel nut is voor de ambtelijke bediening. Het conflict was bekend in de toenmalige christelijke wereld, maar Paulus schrijft niet: "Achteraf viel het best mee met die Markus; verrassend, ik had het niet verwacht op grond van zijn eerdere gedrag." Nee, er is geen gekrenkt eergevoel dat Paulus nog parten speelt. De grootheid van Paulus zit hem in het feit dat hij eerlijk schrijft dat hij Markus nodig heeft en dat Markus belangrijk werk

doet. Paulus is hier de minste en daarmee groot in het koninkrijk van God.

Het is een kleine opmerking van Paulus in dit vers over Markus, maar er zit een hele wereld achter. Het maakt ons duidelijk dat we niet te snel in paniek moeten raken van een conflict in de gemeente. Deze dingen gebeuren en gebeurden ook al in de vroege kerk. God verklaart ons rechtvaardig, maar we zijn niet direct veranderd in "heiligen". De kerk bestaat uit zondaren die gered zijn door Jezus Christus en groeien in geloof kost tijd. Het duurt tijd om conflicten op te lossen en je eigen aandeel erin te zien. Wees daarom zelf nooit te trots om de minste te zijn en oude conflicten te begraven. Dat is geen teken van zwakte, maar juist van grootheid.

Bonhoeffers brieven aan broeders in de verstrooiing (I)

Nadat ik was uitgestapt op het station Szczecin Zdroje kon ik de weg weer eens niet vinden. Ondanks het gezwaai met mijn armen langs de kant van de weg waren weinig Polen zo vriendelijk om te stoppen. Met wie het al lukte om contact te leggen, kwam ik niet verder in het Pools en zij niet het Duits. Midden op de weg naast het station had ik meer succes. Een Bordeauxrode Audi Q5 stopte en al snel opende de woest bebaarde bestuurder niet alleen eerst het raampje, maar ook een portier...

'Wat zoekt een jonge kerel uit Holland nu op koude februarimorgen in Polen', vroeg Friedrich terwijl hij zijn auto zo dicht achter een tegenligger stuurde dat ik werkelijk dacht dat mijn laatste uur was geslagen. 'Dietrich Bonhoeffer? Ja, daar heb ik weleens van gehoord. Die heeft best wat betekend voor Szczecin

(Duits: Stettin). De beste man - hij had de klok wel horen luiden... Maar ondertussen zette hij me na de zenuwslappende rit toch keurig af aan de Jabłoniowa. Daar stond van 1935 tot 1937 (destijds: Waldstrasse 5) het predikantenseminarie met het bijbehorende broederhuis waar Bonhoeffer samen met Wilhelm Rott leiding aan gaf. In wat toen Finkenwalde heette, stond één van de vijf predikantenseminaries van de Bekenende Kirche van de Oud-Pruisische Unie. Studenten die hun theologieopleiding hadden voltooid werden hier voorbereid op het predikantsambt. Predikanten die al in hun ambt stonden waren ook in de gelegenheid cursussen bij te wonen.

Een bijzondere aanleiding om Szczecin Zdroje, het voormalig Finkenwalde dus, recent te bezoeken vormde voor mij de uitgave van een nieuw boek dat begin dit jaar in Berlijn werd gepresenteerd. Fenestra Verlag verzorgde de uitgave van *Bonhoeffer in Finkenwalde. Brieven, Predigten, Texte aus dem Kirchenkampf gegen das NS-Regime 1935-1942*.¹ In twee artikelen wil ik stilstaan bij deze uitgave.

Opzet boek

Is er wat toe te voegen aan de wetenschappelijke uitgave van Bonhoeffers complete oeuvre in zeventien

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Drs. L.J. Geluk, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 26,50 per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

banden (Dietrich Bonhoeffer Werke (DBW))? Daarnaast aan de bundel *So ist es gewesen. Briefe im Kirchenkampf 1933-1942*, supplement op DBW? Een deel van *Bonhoeffer in Finkenwalde* is inderdaad al gepubliceerd in band 14, maar een gedeelte is nieuw, gebaseerd op originelen die zijn te raadplegen in de staatsbibliotheek in Berlijn. Daar is zowel de nalatenschap van Eberhard Bethge als van de familie Bonhoeffer naar toe gegaan. Het idee van een vernieuwde bundeling is afkomstig van Bethge zelf (blz. 49). Het ligt in de bedoeling dat een tweede boek van dezelfde uitgeverij verschijnt met artikelen over de interpretatie van de rondzendbrieven uit voorliggende bundel. De verschijning is gepland in 2014 en ligt evenals de redactie van dit boek in handen van dr. Karl Martin. Martin is werkzaam bij Fenestra Verlag, publiceert regelmatig over Bonhoeffer en is voorzitter van de *Dietrich Bonhoeffer Verein*, een vereniging die zich sinds 1983 vanuit het denken van Bonhoeffer inzet voor de bevordering van de christelijke verantwoordelijkheid in kerk en samenleving.²

De vuistdikke pil van bijna duizend pagina's opent met een uitgebreide inleiding van de hand van dr. Martin. In ruim tachtig pagina's leidt hij – in het eerste deel – de rondzendbrieven in door te wijzen op de context en hoofdthema's. Daarna volgen in het tweede deel drieëntwintig rondzendbrieven die vanuit het predikantenseminarie oud-studenten werden toegezonden. Een rondzendbrief was in deze tijd geen ongebruikelijk communicatiemiddel. In de jaren dertig van de vorige eeuw groeide het inzicht binnen de *Belijdende Kerk* dat men eigenlijk niet meer op de gebruikelijke communicatiekanalen kon vertrouwen. Voor de eigen weg van theologie en kerkstrijd moest men wel nieuwe middelen aanwenden. 'Met de 'Finkenwalder rondzendbrieven', schrijft Martin, 'werden Barmen en Dahlem op het gebied van de theologische ontwikkeling in praktijk gebracht' (blz. 67).

De eerste rondzendbrieven werden geschreven door Bonhoeffer. Eerst was Albrecht Schönherr zijn vervanger, later Bethge.

Het derde deel bevat de achttien rondzendbrieven die Bonhoeffer zelf rondstuurde nadat de Gestapo op 29 augustus 1937 het seminarie had gesloten. De staat sloot niet alleen de predikantenopleiding, maar verbood ook de rondzendbrieven. Vanwege vernieuwde persvoorschriften moesten de brieven het opschrift 'persoonlijke brief' dragen. Dit noodzaakte Bonhoeffer de brieven op de typemachine met doorslagen te realiseren. Omdat de brieven van gemiddeld ruim 3.000 woorden naar zo'n honderdvijftig adres-

Prins Friso

Ons medeleven gaat uit naar de koninklijke familie nadat op 12 augustus Prins Johan Friso op 44-jarige leeftijd is overleden. Anderhalf jaar lang heeft de prins in comateuze toestand verkeerd na een noodlottig ski-ongeval in de bergen niet ver van het Oostenrijkse Lech. Zijn lichaam is in besloten kring ter aarde besteld op de Nederlands Hervormde begraafplaats in Lage Vuursche, niet ver van het kasteeltje Drakensteyn, waar hij is opgevoed en waar zijn moeder, prinses Beatrix gaat wonen. Het graf ligt dicht bij de kerk. Het is alsof de omgeving iets ademt van de troost die Christus aan de bedroefden geven wil: het uitzicht op het eeuwige leven. We wensen de familie, in het bijzonder zijn vrouw Mabel Wisse Smit en hun kinderen, toe dat zij iets van Zijn troost mogen ondervinden in deze moeilijke dagen.

Redactie *Ecclesia*

sen gingen was het prettig dat zijn vriend Eberhard Bethge hierbij hulp verleende.

Naast de brieven zijn teksten opgenomen met informatie die licht laten vallen op de brieven, zodat deze in een juiste context geïnterpreteerd kunnen worden.

Het vierde deel biedt zo'n honderdvijftig pagina's aan achtergrondmateriaal. Hier zijn bijvoorbeeld officiële documenten te vinden van diverse synoden van de *Belijdende Kerk* m.b.t. de kerkstrijd. Verder is het boek gecompliceerd met tijdstafel en uitgebreide registers, zoals we dat gewend zijn van de DBW-uitgaven.

Als een soort van uitgeleide wordt de lezer meegevoerd naar de Dietrich Bonhoeffertuin die is ingericht op de plaats waar het seminarie met broederhuis stonden.

Opmerkingen bij de uitgave

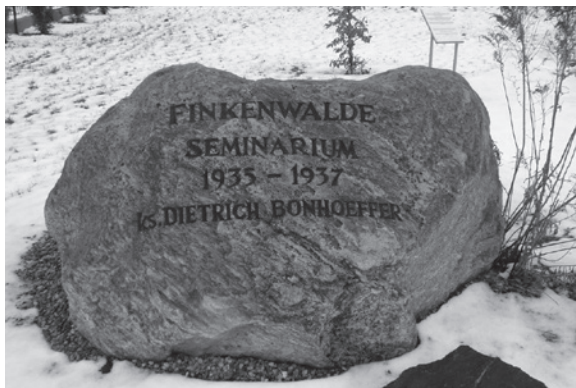
Voordat ik meer weergeef over de inhoud van de brieven, een drietal korte opmerkingen over de uitgave.

Allereerst is een compliment op zijn plaats voor dr. Karl Martin die samen met L.- Maximilian Rathke het monnikenwerk (een gewaagde typering in de sfeer van het boek...) heeft aangevat om de uitgave van deze bundel te verzorgen.

Vrijwel tegelijkertijd met de verschijning van *Bonhoeffer in Finkenwalde* wordt een nagenoeg gelijke uitgave gerealiseerd door Gütersloher Verlaghaus³. Met Fenestra Verlag is een strijd gestreden die wel eens is vergeleken met het gevecht tussen David en Goliath.⁴ Voor een bundel waarin het enerzijds over

gemeenschap gaat en anderzijds over kerkstrijd is dat een verdrietige constatering.

De laatste kanttekening die ik wil plaatsen is dat het opmerkelijk is dat bij verwijzing naar documenten wel wordt verwezen naar DBW 14, maar niet binnen de bundel zelf. Dat brengt onnodig zoekwerk met zich mee bij de bestudering van het boek.

Gedenksteen te Sczcecin in de licht besneeuwde meditatietuin op de plaats waar vroeger het predikantenseminarie stond.

De rondzendbrieven

De rondzendbrieven vormden een beleidsmatig onderdeel van de opzet van het broederhuis bij het seminarie te Finkenwalde. Bonhoeffer stuurde op 6 september 1935 een brief naar de raad van de Evangelische Kerk van de Oud-Pruisische Unie met het voorstel een broederhuis op te zetten waar de (aanstaande) predikanten 'een gemeenschappelijk christelijk leven' zouden kunnen leiden. Bonhoeffer: 'naast het werk aan de broeders die beginnen, moet de broederlijke verbondenheid met broeders die het seminarie achter de rug hebben gewaarborgd zijn door regelmatige rondzendbrieven, berichten, preken/meditaties en bezinning' (blz. 97).

De eerste brief (van de hand van Albrecht Schönherr) opent met de wens dat de brieven meer zouden zijn dan een informatiebulletin voor voormalige studenten. 'Wij weten dat ons samenzijn door gebed tot onze Heere en door voorbede, door broederlijke uitspraken en gemeenschappelijk avondmaal gevormd is. En alleen wanneer dit voor elkaar en met elkaar blijft, behouden wij een gemeenschap die het loont om te handhaven' (blz. 106). Ook start de eerste 'persoonlijke rondzendbrief' van Bonhoeffer na de sluiting van 'Finkenwalde' niet direct met ach en wee over wat is gebeurd of met het ontvouwen van de toekomstplannen. Het geeft in een paar zinnen weer dat er niets te melden is. 'Ondertussen', schrijft Bonhoeffer, 'zal onze gemeenschap door gebed en Schriftlezing niet afbreken. We denken dagelijks aan u allen, in het bijzonder

aan de gevangenen' (blz. 517-518). Het gedenken van de gevangenen komt expliciet aan de orde in de brieven. Veel van het wel en wee, zorgen en verhuizingen van de oud-seminaristen komt aan bod. Ontwikkelingen van de Belijdende Kerk en aansporing om te mediteren, de Bijbel te bestuderen en (voor elkaar) te bidden. Hoe de nazi-politiek zich ontwikkelt en wat de consequenties daarvan in de samenleving zijn, wordt in de brieven vooral zichtbaar in het groeiend aantal namen dat genoemd wordt van hen die gevangen zijn genomen. Dietrich Bonhoeffer en Martin Niemöller zijn bekend. Maar naast hen zijn er vanuit de Belijdende Kerk meer geweest die hun knie voor de Baäl van het nationaal-socialisme niet hebben gebogen en daarom werden gearresteerd.

Bonhoeffer roept op tot gebed en ook uitvoerig tot geduld in de kerkstrijd. Ongeduld verbreekt namelijk de gemeenschap (blz. 569). Wat hij schrijft over geduld is buitengewoon de moeite waard.

Uiteindelijk komt het ook zover dat hij de oud-seminaristen moet vertellen over broeders die in de strijd gevallen zijn. Het brengt de brieven-schrijver tot bespiegelingen over de dood, ook tot troost van de nabestaanden.

De lezers van 'Ecclesia' wil ik er bijzonder op wijzen dat de naam van dr. H.F. Kohlbrugge volgens het register drie keer voorkomt in het boek. Allereerst in vermanende zin. Men is namelijk een aantal boeken kwijt, waaronder drie van Kohlbrugge: *Laß dir an meiner Gnade genügen, Im Anfang war das Wort* en *Predigten 2. Heft*. In de boekenverzameling van Wilhelm Rott kwam Bonhoeffer voor hem onbekende Reformatoren tegen, waaronder Kohlbrugge. Hij schafte daarom aan wat voorhanden was en benutte deze werken.⁵ Dat blijkt, want in één van de rondzendbrieven worden de 'Zes preken gehouden vóór het begin van de oorlogstijd in het jaar 1870' van Kohlbrugge aanbevolen.⁶

Inhoudelijke reflectie – Predigtamt en Pfarramt

De tijd van het oprukkende nationaal-socialisme en de daaraan verbonden kerkstrijd vormde het decor van Bonhoeffers optreden en theologische ontwikkeling. Eén van de redenen waarom zijn werk zo boeiend is voor christenen van de 21e eeuw is dat ook toen het christendom naar de zijkant van het maatschappelijk en politieke leven werd gedrukt. Misschien nu zelfs explicieter dan destijds? Ook voor nu is het daarom interessant dat hij een onderscheid voorstelt tussen 'Predigtamt' en 'Pfarramt', tussen 'predikambt' en 'pastorambt'.

Het ambt van prediker en pastor is niet gelijk aan

elkaar, zo poneert Bonhoeffer. Het predikambt is het ambt van de kerk, het pastorambt niet. De predikanten van de Bekennende Kirche kwamen er wel achter. Ze waren wel als predikant verbonden aan de Bekennende Kirche, maar niet als dominee aan de landskerk. Bethge analyseert dat het financieel en traditioneel gestutte domineeschap de waarheid doodde en de vrijheid van de prediking.⁷ Bonhoeffer voerde het onderscheid meer expliciet door in een lezing over homiletiek uit 1935.⁸ Hij geeft daarin aan dat met het neerleggen van het pastorambt niet het predikambt is ontbonden. Het predikambt is constitutioneel en blijvend. Het pastorambt is een verbijzondering van het predikambt dat ons ontnomen kan worden. Zijn vorm is aangepast aan het predikambt. De ordinatie bevat de opdracht tot het predikambt en niet primair tot het pastorambt. De opdracht tot prediking blijft bestaan ook al wordt iemand gescheiden van zijn gemeente.

Vanuit het seminarie werkte Bonhoeffer aan het zelfbewustzijn van de broeders van de Bekennende Kirche, omdat hen niet het gespreide predikantsbed van de landskerk wachtte. De opzet van de eerdergenoemde evangelisatieactiviteiten hangt hiermee samen.

Het onderscheid tussen Predigtamt en Pfarramt past ook in zijn visie op de kerk die hij met name in de gevangenis door ontwikkelt: de kerk voor de ander. Zo schrijft hij vanuit de cel in een ontwerp voor een studie: 'de kerk is pas kerk als zij er is voor anderen. Om te beginnen moet zij alle eigendom wegschenken aan de armen. De predikanten moeten uitsluitend leven van de giften van hun gemeenteleden of eventueel een wereldlijk beroep uitoefenen. De kerk moet meewerken aan de wereldlijke taken van het gemeenschapsleven, niet heersend maar helpend en dienend.'⁹

Vandaag de dag staat de kerk als instituut onder druk. De vraag is of dit zo erg is als we weleens denken. Brengt het ons als christelijke kerk wellicht niet juist

dichter bij de essentie van het kerk-zijn? Kan deze situatie, verrijkt met Bonhoeffers gedachtegoed leiden tot een vorm van de kerk die zichtbaar en zoutend is in onze seculiere tijd?

Durven we op dit thema verder te denken? Onze comfortabele posities kritisch te herzien?

Arthur Alderliesten, Culemborg

Noten

- 1 *Bonhoeffer in Finkenwalde. Briefe, Predigten, Texte aus dem Kirchenkampf gegen das NS-Regime 1935-1942*, Wiesbaden-Berlin 2012, 985 pagina's, paperback, € 39,00 (ISBN 978-3-9813498-8-7)
- 2 <http://www.dietrich-bonhoeffer-verein.de/index.php?id=110>
- 3 *Die Finkenwalder Rundbriefe. Briefe und Texte von Dietrich Bonhoeffer und seinen Predigerseminaristen 1935-1946*, Gütersloh 2013
- 4 Axel Denecke tijdens zijn toespraak bij de presentatie van de bundel op 13 januari 2013 in de Zionskerke te Berlijn.
- 5 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, Baarn 2002, pag. 431
- 6 Deze zes preken zijn, vermeerderd met nog vier andere, vertaald door ds. P.A.A. Klüsener, in 1940 door de *Vereeniging tot uitgave van Gereformeerde Geschriften* uitgegeven onder de titel *Van oorlog en vrede*.
- 7 Geciteerd in: *Bonhoeffer in Finkenwalde*, pag. 32 Vgl. Hermann Diem die stelt dat de vijandige omgeving van de kerk de christelijke gemeenten tot aan het einde van WOII als een muur omgaf waardoor de vrijheid van de verkondiging het belangrijkste doel werd van de kerkstrijd door de Bekennende Kirche. (Hermann Diem, *Die Predigt der Kirche*, in: *Bekennende Kirche. Martin Niemöller zum 60. Geburtstag*, München 1952, pag. 94-100)
- 8 Dietrich Bonhoeffer, *Vorlesung über Homiletik*, in: *Illegale Theologenausbildung Finkenwalde 1935-1937*, Gütersloh 1996, pag. 479-502
- 9 Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, Baarn 2003, pag. 378 (DBW 8, 560)

Italië, een voorbeeld voor Nederland?!

Wie in Rome komt, bezoekt vanzelfsprekend de meest toeristische plaatsen, waaronder het Forum Romanum met de Via Sacra die uitloopt op het Capitoleum; het Palatijn en eventueel het daartegenover liggende Aventijn, met zijn prachtige en lommerrijke straten en pleinen, die vaak getooid zijn met mooie kerken en vanwaar men een prachtig uitzicht heeft over de Tiber en de noordzijde van de stad. Ook het Pantheon is een trekpleister en natuurlijk het Vaticaan, met het St. Pietersplein, waar de Via de Conciliazione op uitloopt. Deze weg werd in de jaren dertig van de vorige eeuw

verbreed, nadat er overeenstemming was bereikt tussen het Vaticaan en de Italiaanse regering over de status van de pauselijke staat.

Wie een liefhebber is van boeken kan in deze straat zijn hart ophalen. Er zijn niet minder dan vijf goede boekhandels. Een ervan ligt pal tegenover het Sint Pietersplein: boekhandel *Ancora*. In de genoemde boekhandel is een Franse en een Engelse afdeling. De bezoeker vindt er de meest recente literatuur op theologisch gebied. Maar het is toch vooral de Italiaanse

afdeling die verbazing wekt. Wie er om de zoveel tijd komt, merkt welk een overvloed aan goede boeken in Italië wordt uitgegeven! Ik wijs op enkele uitgaven die ook de lezer van ons blad kunnen interesseren.

Men vindt er een volledige uitgave van de werken van Romano Guardini. Guardini die van 1885 tot 1965 leefde, was Italiaan van geboorte. Hij werd echter opgevoed in Duitsland waar hij priester en hoogleraar werd. Beroemd zijn onder andere de lezingen over Plato en Augustinus, die hij in de stadskerk van München op doordeweekse avonden voor tal van studenten hield. Guardini heeft altijd in het Duits geschreven. Vele werken heeft hij op zijn naam staan. Het bekendste is misschien wel het boek 'De Heer' over het leven van Christus, een werk waar dr. W. Aalders erg op gesteld was en dat hij nog wel eens cadeau deed. Maar ook zijn overige werken zijn meer dan de moeite waard: over de bekering van Augustinus, over Dostojewski en Kierkegaard, over de betekenis van de zwaarmoedigheid, over de kerk in de toekomst en ga maar door. Hoe zou het hem verheugd hebben te zien dat zijn werken nu gedrukt worden in Italië, keurig vertaald en dan nog wel in twee uitgaven: een studie-uitgave en een pocket-uitgave. De boeken in de studie-uitgave zijn voorzien van een mooie blauwe band met een plastic omslag. De pocket-uitgave is eenvoudig en aanmerkelijk goedkoper. Men vindt er geen verklarende noten in zoals in de eerstgenoemde uitgave.

Maar er is veel meer te vinden. Men treft er fraai uitgegeven en ook weer in een goedkopere editie alle werken van Augustinus aan. Hetzelfde geldt voor alle werken van zijn leermeester Ambrosius – keurig in het Latijn en in het Italiaans. Men vindt er een goedkopere uitgave van de werken van alle kerkvaders, maar ook vertalingen van recente studies uit vooral de Duits- en Engelstalige wereld op het gebied van Oude en Nieuwe Testament, waaronder enkele boeken van Martin Hengel.

Daarnaast komt de bezoeker een reeks van boeken op geschiedkundig en vooral filosofisch terrein op het spoor. Bij *Bompiani* werden in de afgelopen vijf jaar veel standaardwerken opnieuw uitgegeven: alle werken van Plato, van Philo, veel werken van Augustinus, van de kerkvader Gregorius van Nazianze, maar ook van modernere theologen en filosofen, ondermeer van John Henry Newman. En dat in een mooie editie met harde kaft en een fraaie omslag voor weinig geld.

Je vraagt je af: wie neemt het initiatief daarvoor? Het toeval wil dat ik iets weet van de achtergrond van deze uitgaven. Een van de initiatiefnemers ervan is Giovanni Reale. Hij was hoogleraar filosofie in Milaan. Na zijn emeritaat heeft hij het zich kennelijk tot taak gesteld om samen met anderen goede boeken

die hij voorziet van inleidingen en annotaties op de markt te brengen tegen een redelijke prijs. Daarbij lijkt winst oogmerk geen rol te spelen.

Het ging er hem en de uitgever om dat de mensen goede boeken zouden lezen en in aanraking zouden komen met de filosofische en theologische rijkdom van de westerse traditie. Tien boeken van elk ongeveer 200 pagina's over de antieke filosofie kosten in totaal € 100. Slechts € 39 is nodig voor alle werken van Philo met de Griekse tekst en een Italiaanse vertaling en € 19,50 betaalt men voor de Grieks/Italiaanse uitgave van de *Republica* van Plato, voorzien van een prachtige inleiding, een uitgebreid notenapparaat en een zeer uitvoerig register met een uitleg van de belangrijkste woorden die Plato eigen zijn.

Enkele jaren geleden kwam ik voor het eerst in aanraking met een boek van Reale. Het betrof de genoemde studieuitgave en vertaling van Plato's *Politeia*. Ik las de inleiding en was verbaasd over de zorgvuldigheid ervan en vooral over het gelovige, christelijke gehalte. Ik werd er door getroffen. Zo kwam ik de man op het spoor.

Het toeval wilde dat ik in de vriendenkring van Martin Hengel iemand ontmoette die Reale goed kende en met hem samengewerkt heeft. Hij vertelde me het nodige over hem en zijn project. Men kan alleen maar dankbaar zijn als je bevestigd ziet worden wat je al vermoedde: dat het de man in kwestie en anderen die met hem samenwerken te doen is om ondermeer jonge mensen de mogelijkheid te geven in aanraking te komen met belangrijke bronnen van de christelijke traditie die onze westerse wereld heeft gestempeld. En dat in de overtuiging dat een hernieuwde kennismaking ervan de westerse wereld zondermeer ten goede komt!

Wie op de Via Conciliazione voor de boekenschapen staat, vraagt zich af: worden deze boeken ook verkocht? Dat ze in Rome te vinden zijn, tegenover het Vaticaan en dat ze daar aftrek vinden, valt te begrijpen. Maar elders? Toch lijkt dat het geval te zijn. Mijn eerste boek van Reale kocht ik twee jaar geleden in een willekeurige boekhandel in Milaan en de boeken over de antieke filosofie kocht ik in een niet al te toeristische plaats midden in Italië. Toen mijn vrouw en ik enkele weken geleden op de terugweg uit Rome een tussenstop maakten in Parma en daar een boekhandel inliepen (Parma is geen universiteitsstad) trof ik ook daar een hele afdeling christelijke literatuur aan. Voor een belangrijk deel waren het dezelfde titels als in Rome. Het heeft er inderdaad veel van weg dat de werken die ik noemde in Italië daadwerkelijk verkocht worden!

Dat geeft te denken! Het lijkt erop dat in een tijd

van crisis, ook op moreel gebied (Berlusconi), in Italië een trend op gang gekomen is om terug te grijpen op oudere en moderne orthodoxe christelijke literatuur. Het kan je alleen maar verheugen.

Toen ik in een eenvoudigere boekhandel een aankoop deed, vroeg een mevrouw me of ik iets extra's wilde doneren voor een project dat lezen door kinderen wilde bevorderen. Toen ik ermee instemde, vroeg ze me op een kaartje voor de kinderen die een boek zouden krijgen, enkele zinnen te schrijven. Dat was even lastig omdat ik het Italiaans wel kan lezen, maar het spreken of schrijven ervan niet echt machtig ben. Een enkel zinnetje ging nog wel. Toen ik het briefje ingevuld

teruggaf aan de winkelvrouw, glimlachte ze heel vriendelijk en bedankte me hartelijk. Wat ik opschreef, had, zo zei ze, haar volledige instemming! Het waren maar een paar woordjes: 'leggere e importante' ('lezen is belangrijk'). Als het simpele briefje ertoe zou bijdragen dat een kind in plaats van of naast tv kijken of 'computeren' het belang van lezen zou gaan ontdekken, zou ik er erg dankbaar voor zijn. Dat zou zeker het geval zijn als het op de wat langere termijn de boeken zou gaan lezen, die ik in deze bijdrage noemde. Verheugend en hoopvol is in ieder geval dat ze voorhanden zijn. Hulde aan degenen die zich daarvoor inzetten! Een voorbeeld voor Nederland.

H. Klink, Hoornaar

Gruwel der verwoesting..

De afgelopen periode las ik het Evangelie naar Marcus, met daarin *De rede over de laatste dingen* (13 vers 1 – 37). In diezelfde tijd heb ik het boek *THE GUNS OF AUGUST* (1962) van Barbara Tuchman gelezen. Het is het verhaal over de gebeurtenissen in de maand augustus van 1914, het begin van de Eerste Wereldoorlog. Haar beschrijving van wat er toen in België is gebeurd, kan zondermeer omschreven worden als "gruwel der verwoesting"!

Andenne, Seilles, Tamines, Visé, Dinant, Namen, Leuven zijn plaatsen die velen kennen uit vakanties in de Ardennen. Bijna 100 jaar geleden waren ze om een heel andere reden wereldnieuws.

Het was augustus 1914 toen de Duitse legers de Belgische neutraliteit schonden en het land binnenvielen.

Uiteraard had die gebeurtenis een lange voorgeschiedenis, te lang om hier uit de doeken te doen. Wel belangrijk is het om de oorlog van 1870/1 te memoëren. In die oorlog werd Frankrijk door Duitsland vernietigend verslagen en kon sindsdien, mede door het verlies van Elzas-Lotharingen, alleen nog maar aan revanche denken. Duitsland had zich weliswaar op de wereldkaart een duidelijk eigen plaats verworven, maar was niet tevreden met het behaalde resultaat. Het land voelde zich ondergewaardeerd en tekortgedaan.

Een treffen tussen Duitsland en Frankrijk hing sinds die tijd in de lucht en beide machten zochten zich bondgenoten. Duitsland vond Oostenrijk-Hongarije aan zijn zijde en Frankrijk sloot een verbond met Rusland. In geval van een oorlog zou de combinatie van Frankrijk en Rusland een twee-frontoorlog voor Duitsland betekenen, een nachtmerrie voor elke oorlogvoerende staat. Of Engeland partij zou kiezen, was

lange tijd onduidelijk.

Duitsland koos voor een krijgsplan dat hiermee rekening hield. Eerst wilde het in een snelle overwinning Frankrijk uitschakelen om zich daarna met alle middelen op Rusland te richten. Frankrijk had intussen zijn grens met Duitsland zo versterkt dat daar van een snelle opmars geen sprake kon zijn. Bovendien was het Duitse leger dusdanig groot dat het veel ruimte nodig had om te kunnen manoeuvreren. Die ruimte was er niet bij de gemeenschappelijke grens. In het noordwesten van Frankrijk was die ruimte er wel en Frankrijk had zich daar niet echt op een Duitse inval voorbereid.

De grote vraag was nu hoe Duitsland dat ruime en slecht verdedigde Franse gebied kon bereiken. Door België! Maar al ongeveer 75 jaar lang was de Belgische neutraliteit gegarandeerd door de grote Europese mogendheden, onder wie Engeland en Duitsland zelf. Schending van de Belgische neutraliteit zou zeer waarschijnlijk Engeland als bondgenoot van België in de strijd brengen. In Duitse ogen was het daarom uitermate dringend om zo spoedig mogelijk via België Frankrijk binnen te vallen en dit land uit te schakelen.

Zou België aan dit krijgsplan meewerken? Alle mogelijke middelen werden daartoe ingezet, de zoetgevooidste, maar ook de meer dreigende. Bij Belgische tegenwerking zou het land door Duitsland als vijandelijk gebied beschouwd worden. Het mocht niet baten. België bood verzet! Door bruggen op te blazen, spoorwegen onklaar te maken, wegen te blokkeren. En ook door telefoon- en telegraafverbindingen uit te schakelen. Niet alleen de opmars liep daardoor vertraging op, ook de aanvoer van voorraden kwam in de problemen.

Hoe dit verzet te breken en de opmars van de Duitse legers verder ongestoord te laten verlopen? Het

gebruik van terreur tegen de burgerbevolking werd het beproefde middel om zo de leiders van het land te dwingen zich over te geven.

Zo werd *Andenne* verbrand na de executie van 110 burgers en *Seilles* geplunderd en platgebrand na de terdoodbrenging van 50 burgers. In *Tamines* werden ongeveer 400 burgers bijeengedreven en systematisch beschoten en daarna, voorzover nog nodig, met de bajonet gedood. In *Namen* werden er eerst per straat 10 burgers in gijzeling genomen, maar uiteindelijk uit elk huishouden een man of vrouw. *Visé* werd verwoest door bezettingstroepen, 700 mannen en jongens werden afgevoerd naar Duitsland om daar te helpen bij de oogst en de rest, op de doden na, vluchtte naar Nederland. In *Dinant* werden burgers urenlang op het centrale plein gegijzeld, geknield in rijen opgesteld en daarna neergeschoten: 612 doden onder wie de drie weken oude Felix Fivet. Daarna werd de stad

het slachtoffer van plundering en brandstichting. En dit alles onder het mom van 'verraderlijk en trouweloos' gedrag van Belgische burgers. Zo leek het een straf, maar was het een afschrikwekkend voorbeeld.

Op 25 augustus begon de dagenlange brand van Leuven. Leuven was vermaard om zijn universiteit en bibliotheek met een unieke verzameling middeleeuwse manuscripten, waarvan vele uit het begin van de boekdrukkunst. Er is niets van overgebleven! De aanleiding voor de brand is nog steeds onduidelijk, de gevolgen echter geenszins. Het was een waarschuwing aan alle tegenstanders van Duitsland. Wat toen allemaal in Leuven gebeurd is, kan inderdaad niet anders omschreven worden dan als "gruwel der verwoesting".

Maar het einde der tijden was het nog niet ....!

M.A. Aalders, Bussum

Syrië

Nu ik iets over de toestand in Syrië kwijt wil, kan ik niet beter doen dan aansluiten bij wat mevrouw drs. Aalders schreef over de 'gruwel der verwoesting'. Zij eindigt haar bijdrage met 'Maar het einde was het nog niet...!'. Inderdaad: veel leed zou er nog over de wereld gaan. De wreedheden die momenteel in Syrië begaan worden, doen niet onder voor die die beschreven worden door mevrouw Aalders, zeker nu twee weken geleden voor het eerst door een van de strijdende partijen op vrij grote schaal gifgas is ingezet.

Het gebruik van chemische wapens plaatst president Obama voor een groot dilemma. Hij heeft meer dan een jaar geleden al aangekondigd dat hij het inzetten van deze 'wapens' niet zou tolereren. Terecht, lijkt me. Maar hij staat voor meerdere moeilijkheden. Allereerst in de internationale diplomatie. In de veiligheidsraad krijgt hij geen support voor een gewapende aanval. Daarnaast kan hij voorlopig niet rekenen op daadwerkelijke hulp van de Engelse regering. Hij staat dus tamelijk geïsoleerd. Ook in het binnenland loopt hij risico's. De kritiek van de Republikeinen op alles wat hij doet, is niet van de lucht. Maar vooral is het de vraag wat de gevolgen zullen zijn in Syrië. Wat als Assad zijn greep op het land helemaal verliest? Egypte laat zien dat met het verdwijnen van een gematigd dictatoriaal regime een land soms van de regen in de drup komt. Radicale en terroristische groepen kunnen garen spinnen bij het wegvallen van het centrale gezag, met alle gevolgen van dien.

De andere kant is dat het gebruik van chemische

wapens een brug te ver is. John Kerry de minister van buitenlandse zaken maakte dat duidelijk. In de toekomst kunnen tirannieke regimes er een gevaarlijk precedent aan ontfen. Daarom zijn Amerika en de Westerse wereld wel gedwongen om in te grijpen. En juist daarom is het wrang dat landen als Rusland en China zich afzijdig houden en samenwerking met de Amerikanen uit de weg gaan.

De sleutel voor een echte oplossing ligt in internationale samenwerking. Die is er niet en daarom is Amerika bijna gedwongen om met enkele NAVO-landen alleen te werk te gaan. Met het risico dat de negatieve effecten ervan (burgerslachtoffers en verdere ontwrichting van het Midden-Oosten) op dit land verhaald worden. Dat verklaart de aarzelingen van Obama en de wens om het congres te raadplegen. Het valt te waarderen in de president dat hij niet over een nacht ijs wil gaan. De schaduwzijde van deze houding is dat hij het risico loopt dat hij zich ontpopt als een weifelende leider. En die reputatie kan een president zich in de huidige omstandigheden niet veroorloven.

Al met al is er voorlopig geen licht aan de horizon voor Syrië. Wat voor leed staat de bevolking nog te wachten? Dat geldt ook voor de christenen in dit land en in het hele Midden-Oosten. God geve daarom wijsheid aan regeringsleiders, vooral aan de Amerikaanse president en zijn regering.

H. Klink, Hoornaar